

NYELVEK ÉS NEVEK BATTHYÁNY I. ÁDÁM CSALÁDJÁBAN

Forgách Zsigmondné Batthyány Borbála 1647. augusztus 7-én a következő levelet küldte bátyjának, Batthyány Ádámnak: „Engedelmes szolgálatomat ajánlom kgdnek, mint szerelmes Battiam Vramnak. Minden testi és lelki iouaial algya megh Isten kglmedeth. ... Soha nem tudom mi vétkemért büntet az io Aszoniom Angyom kgd hazas társa, ez mocskos, es ocsmany veletlenül /?/ ream irt leueléuel, melliet szórul szora le iratuan kgdnek megh kültem ... most egy boszwbol, ilý idegen feóldeón, artatlanúl mocskol, es kgd vére, és huga léuén, nemzetunket en velem akaria iegieztetni ...” /OLB.P. 1314/ 3184/. Batthyány Borbála „ángya” német nyelvű levelét s azt „Magyarra fordétua” is csatolta a saját írásához.

A háttérből a sógornők perpatvara bontakozik ki.

Batthyány Ádám felesége, Aurora Catarina /Cattarina/ Formantin /más források szerint: Formentin/ nem tudott magyarul, így -- félreértésből magára vonatkoztatott egy sértő kifejezést: „den Leichtferdigen Huren namen den [ie mir geben hat”; mivel -- a pletyka szerint -- Batthyány Borbálától származott a sértés, ezt a hozzá írott felháborodott hangú levélben utasította vissza. Batthyány Borbála ezért kéri bátyját a viszály elhárítására, közben saját vétlenségét és ánya „idegen” voltát is hangsúlyozza.

Batthyány Ádám családjában már voltak német származásúak: édesanyja, Lobkovitz Poppel Éva is német anyanyelvű volt, de ő Takáts Sándor lelkes jellemzése szerint: „.... nagy műveltségű és kiváló nő volt... Tökéletesen megtanult magyarul, s magyar módra, magyar szeretettel irogatott az új rokonainak” /Régi magyar nagyasszonyok, 174/. Másutt már ezt mondja róla: „magyar anyától született, magyar volt, s magyar maradt mindig” /i. m. 241/. Férje, Batthyány Ferenc: „majdnem mindig németül ír a feleségének, ez pedig állandóan magyarul válaszol neki” /i. m. 267/.

Batthyány Ádám felesége azonban, aki „bécsi udvari dáma volt, magyarul egy hangot sem tudott” /i. m. 274/. Anyjával németül /gót betűkkel/ és olaszul, férjével németül /de latin betűkkel írva/ levelezett /vö. az O. L. Batthyány csl. anyagát/. Így férje is -- konyhai németességgel írott, erősen fonetikus jellegű leveleket váltott vele: „... May libi Aurora Ich hob nit vnterlo[zen ...”

2. A Batthyány család uradalmain, az alkalmazottak sorában már korábban is voltak idegen anyanyelvűek: a protestáns Poppel Éva befogadta 1629-ben a Stájerországból kiűzött evangélikusokat, és szívesen látja a Morvaországból és máshonnan elűzött új keresztényeket /= újkeresztényeket/ is” /Takáts, i. m. 277/. Fia házasságával megszaporodik az udvari nép. Ugyancsak Takáts említi, hogy anyjától „udvarlóleányok és leányasszonyok szerzését sürgette menyasszonya számára. „Poppel Éva azt felelte fiának: „Volt Poppel Éva, az anyád oly ember gyermeke, mint Aurora Formentina! S mikor az te atyád hazahozott engemet, csak az Dávidnét hoztam vele. Azután eleget szerettem mind egyfelől, mind másfelől, s mikor aztán első gyűlésben vitt az apád, akkor ruháztuk meg az leányasszonyokat szépen” /i. m. 17/. -- Később -- Takáts szerint -- ezernél több ember élt az ő /B. Ádám/ kenyerén /i. m. 243/. A németújvári Batthyány kastély udvartartása -- Takáts adatai szerint: -- „continuus uraimék száma 49, a házi uraiméké 49, az urak szolgálói 151, a kisinásoké 14, az étekfogóké 25, a leányasszonyoké és lányoké 27, a deákoké 7, az urfiaké 28, a szakácsoké 8, a muzsikuské 16, a mesterinasoké 17, a lovászké 16, a mosólányoké 4, a csatlósoké 7, a kocsisoké 8, a fonóasszonyoké 8, a patakörzöke 4 volt” /i. m. 13/. -- Hasonlóan érdekes mozzanatokra bukkantam magam is, amikor a Batthyány-család soproni házvásárlásának körülményeit és az ottani háztartás szervezésének költségeit vizsgáltam /vö. Soproni Szemle, 1968, 160--4/; továbbá, amikor „Egy tábori borbélymester a XVII. században” című dolgozatomban Borbély Albert adatait kutattam /MNY. LXIV, 96--99/. Ekkor néztem át az Országos Levéltár Herceg Batthyány családi levéltára körmendi központi Igazgatóságának irataiból

/P. szekció, 1322/1647--49/ az uradalmi alkalmazottakra, tisztviselőkre, majorsági cselédekre, szervitorokra stb. vonatkozó összeírásokat stb.

A továbbiakban ebből a -- töredékes névsorból emelek ki néhány névcsoportot:

a/ „Az Trombitások, Siposok és Dobosok száma:

Trombitas Matthysnak és Trombitaiara ...

"	Farkasnak	"	"
"	Péternek	"	"
"	Jánosnak	"	"
"	Lukácsnak	"	"
"	Gergelynek	"	"
"	Tamaskonak	"	"
"	Matenak	"	"

Dobos Istvannak és Dobiara

Sipos Istvannak és Sipiara

" Matenak " Jancsinak /OLB. 1322/804/17--1647./.

A felsoroltak vezetékeve helyett hangszerük neve szerepel: Trombitás, Dobos, Sipos; utónevük írásmódjából és a becézett alakokból következtetve -- valószínűleg magyarok lehettek; a magyar keresztnévadásban kedvelt, hagyományos neveket viseltek. Található a muzsikuskok között biztosan német nevű is: „Trombitas Motizl, Motizli”, ill. „Német Motizl” /805/32/. Ugyanez a név az Inasok lajstromában is felbukkan. A végződés a jellegzetes -l > li kicsinyítőképző, amely a Mattheus Mottes, Mottl ~ Maté névhez kapcsolódik, de lehet -- esetleg -- a Matthäus ~ Mátyás -- vagy a Karinthyban kedvelt Modestus becézett alakja is /vö. Hans Bahlow, Deutsches Namenlexikon, München, 1967; a továbbiakban: Bahlow; Duden, Lexikon der Vornamen, Mannheim, 1968; a továbbiakban: Duden, Vorn./.. Az ugyancsak többször felbukkanó Trombitas Irqli /806/ 53, 56; 893/13 -- a Georg - György névnek -- főként a 16.--17. században kedvelt -- becézett délnémet változata /Jungmair/Etz, Wörterbuch zur oberösterreichischen Volksmundart: Jirql; Bahlow/. Esetleg ide vonható az ugyancsak az 1647-es lajstromban szereplő

Gaigr Steffli Stremi név is /841/436/, melynek első eleme a délnémet /bajor-osztrák/ Geiger 'hegedűs' lehet /Bahlow a név stuttgarti, müncheni, bécsi előfordulására utal/; a keresztnévként szereplő Steffli számos változatával együtt a Stefan István délnémet alakja; a Stremi -- esetleg -- a Stromere 'Landstreicher' 'vándorló, csavargó' 'vándormuzsikus' középfelnémet kori szóval azonosítható /Bahlow/. A Steffli név felbukkan az 1648-as adatok közt is /888/258/: Garger Steffli -- esetleg ugyanaz a név elírással, vagy a Garger a Gerg/e/s a Gerger, Jerger, Gorger, Jörger, Gergler alakokkal együtt a Georg változata volna /Bahlow/.

b/ „Az Mesterembereknek a száma:

Szabó Mihálynak, Chizmazia Gyeörgynek, Szyjárto Janosnak, Gombkötő Palnak, Barbély Phülöpnek, Barbély Albertnek, Lakatjarto Janosnak, Gombkötő Matthyasnak, Nyeregjarto Gyeorgynek, Eöttvös Maténak, Kopia jartoknak" /804/18/. /A nevek mellett szereplő részeshatározórag a fizetésre, egyéb juttatásokra vonatkozik./ -- Az itt felsorolt nevek első eleme a foglalkozás-
ra, mesterségre utal: Szabó, Gombkötő, Csizmazia stb. -- valamennyi keresztnévvel együtt; a kopia jartók viszont csak foglalkozásukkal vannak jelölve. Barbély Albert Thaelhegyi Thelhegy Barbély Albert-nek írja magát; borbélypecsétjén is a TBA betűk szerepelnek. MNy.-beli cikkemben őt, ill. leveleinek leíróját írássajátságai alapján német anyanyelvűnek és -származásúnak tekintettem. A többi mesterember nemzetiségét nem tudom közelebbről meghatározni. Utónevük írásmódja magyaros; Kálmán Béla statisztikájában /A nevek világa, 43--45/ nem szerepel az Albert, Fülöp és a Mátyás, a többi a gyakori nevek sorába tartozik.

c/ Ugyancsak az 1647-es lajstromban:

„Az Afzony Inassinak száma:

Bécsi Bolt Hanzernek, Laibziqi Hanzlinak, Fanoti Gyurkonak, -- Német Xandlinak, Jankovics Gyurkonak" /804/22/.

Itt már több eltérés figyelhető meg: a nevek első eleme helységre /Bécsi, Laibziqi, Fanoti?/, illetőleg származásra utal /Német/-, míg a Jankovics délszláv „apanév”-nek tekinthető.

A keresztnévek becézé alakja: a Hanzer, Hanzli /Johannes/ János; a Xandli /német Alexander ~ Sándor/ igazodik az első, foglalkozást jelölő elemhez /vö. a Gyurkó neveket/. -- A Bolt elem megítélése bizonytalan: talán a Balthasar ~ Boldizsár név bajor-osztrák becézett alakja, de lehet a Wolf elírt változata is.

d/ A Hanzi, Hanzli több, foglalkozásra és helysége utaló névhez is kapcsolódik: 1647: Bányai Hanzli /840/415/; „Az Inassok száma: Bányai Hanzlinak /804/22/; Bányai Hanzl /805/30/; Poharnok Inas Hanzlinak, Talhordo Inas Hanzlinak, Szakács Hanzlinak” /804/19/; „Poharnok Hanfz, Poharnok Hanfli” /817/117/; Poharnok Hanzl /805/31, 34/, /818/123/; Poharnok Hanfzli /818/123/; „Lovász Hanzlinak” /804/22/; Talhordo nemet Gyerek Hanfzli” /808/123/. 1648: „Poharnok Hanfzli”, „Parina Hanfzli alla” /867/. 1649: „Szűtz Hanzlinak /927/279/. -- De van 1647: Laibtzigi Hanzl /805/31--32/ -inasként. 1648: „Damiani Hanfzli” /867/. -- Itt az első elem valószínűleg a Damian ~ Damján személynévre utal /Bahlow/: a Hanzi stb. alakok pedig a Johannes /János/ keresztnévnek a délnémet nyelvterületen már a kora középkortól elterjedt, szokásos változatai.

e/ Foglalkozásjelölők még:

1647: „Szakács Xtandlinak” /804/19/; esetleg ide vonatkozó a: „Szakatz Christándl” /805/41/ és a „Német Christandli” /810/112/ is. A Christel délnémet Christl /becézett/ változata a Christian névnek, amely a reformáció nyomán széles körben elterjedt /Duden, Vorn./. Női névként is a Christiane > Christel > Christ alakok szerepelnek. /Az adat nem utal okvetlenül női foglalkozásra./ Arra is lehet gondolni, hogy a már korábban idézett Xandl változata szerepel itt; vö. továbbá: „Szakács Xandl” /805/35/; ill: „Német Xandl” /805/41/. Ez utóbbi a német Alexander becézett, rövid alakja /Julius Jakob, Wörterbuch des Wiener Dialektes, Duden, Vorn./. A Batthyány-család levelezésében 1640 körül a Sandli forma is felbukkan: „az [andlinak]” /1714/3443/. Ez utóbbihoz vö.: Ksound /Karintia/, Gsaont /Alsó-Ausztria/; 'Alexander' /WBÜ. = Wörterbuch der Bairischen Mundarten in Österreich/.

1647: „Felaitár Riplinek” /804/23/; 1649: „Felaitar Riply és Felaitar Jokly” /938/352/. Az első elem a foglalkozásra utaló fullaitár < Vorreiter szó /'vmely nagyúr kocsija előtt lovagló vagy a hatos fogat elülső lovának nyergében ülő lovas' TESz./. A Reply ~ Riply személynév forrása a német Rupprecht név délnémet Rippel, Rippl becézett, rövidített változata. Védőszentje, a név jeles viselője szent Ruprecht, Salzburg érseke volt /Bahlow/.

A Jokly név a Jacob, Jakob délnémet rövid, becézett változata, vö. még: Jackl, Jockel; ez utóbbi áll összefüggésben az idézett adattal. Maga a név héber eredetű: Jákob pátriarchaé; utóbb e keresztnév viselői a középkortól Jakab apostolt tisztelték védőszentjüként /Bahlow/.

1649: „Lakatjarto Landlinak” /939/411/; ugyanitt: „Landlinak onozni ualo” /413/. -- Valószínűleg a délnémet nyelvterületen hajdan kedvelt Landolt név változatával találkozunk itt /vö. Bahlow/. Duden /Vorn./ szerint a Lando régi, rövid alakja több, a Land- elemmel alkotott névnek. Ilyenek pl. a Landolf ~ landulf: Lant + Wolf; ill. a Lambert < ófn. Lantbert. Az ausztriai német nyelvterületen a Landl, Ländchen név /"das heilige -- das klerikale Tirol"/ azaz: Tirolra vonatkozik /J. Jakob, Wb. d. Wiener Dialektes/; míg a Ländle megjelölés Vorarlberg tartományra /Wie sagt man in Österreich?/. Azaz a Landli becéző, de lehetett a származásra utaló név is -- esetleg.

1649: „Téglavető Partlival valo Szám vetés” /939/422/. A Partli számos alakváltozatával együtt, mint: Part/el/, Bárt, Pártl, Barthel, Bartle -- a Bartholomäus, Partoloméus Bertalan rövid, becéző formája /Bahlow, WBÜ., Duden, Vorn., ÖÜWb./. -- Megjegyzendő, hogy Bahlow a családnevek között tárgyalja a Barth 'der Bärtige' 'szakállas' nevet, hozzáfűzi, hogy a 12. századtól -- egy időre -- a sima arc vált divatossá, a szakállviselés a 16. században lett újra általános; így a régi névadatok a szokásostól eltérő jegyet, a szakállat emelik ki.

1647: „Az Urr Lovászi: Olaß Palkonak” /835/296/; ugyanígy 1648-ban /887/291/. Az „Olasz” név viselője -- bizonyára

az idegen cselédség körébe tartozott. Batthyány Ádám felesége -- részben -- olasz származású volt, a neki szóló, már említett levelét így címezte B. Ádám: „Siu Contessa Buttyan Aurora Cattarina Formantin Mea siniora recomenda/n/tur...”

A foglalkozásra utaló nevek között szerepel a következő -- esetleg ugyancsak „vegyes” elemekből álló név:

1649: „Paumafter Korlinak” /938/352/; „Baumafter Corlival /számot nem vetet” /934/422/; 1650: „Paumafter Karliual számot nem vetettem” /939/389/. -- A névegyüttes első eleme a foglalkozásjelölő Baumeister 'építőmester' bajor-osztrák nyelvjárási alakja /részletesen tárgyalom Német elemek a XVII. század magyar nyelvében című munkámban, 41./. -- A Korli, Karli, Corli a Karl ~ Károly név becézett formája; a Korli, Corli változatok -- esetleg -- a név olasz/os/ Carlo alakjához is közelítenek /Duden, Vorn./. A 17. századtól -- Borroni Károly milánói érsek szenttéavatása után igen kedvelté vált férfinév.

Mindkét elemében idegen az 1647-es lajstromban, az inasok között szereplő Leopold Smidhaitl /805/32/, másutt Smirhaitl Leopold /806/63/ neve. A származásra, hovatarozásra utaló Smidhaitl ~ Smirhaitl „vezetéknév” több magyarázatot, ill. feltételezést is lehetővé tesz: Ballagi Mór Német--magyar szótárában /6. kiadás, 1881/ szerepel egy Schmieds-Hai helységnev, Tursina Nyitra megyei helység német neveként /?/; esetleg ezzel azonosítható. -- Foglalkozásjelölőként /?/ a Schmeer, Schmier 'háj' szóval hozható kapcsolatba, ekkor 'zsír /zsírdék/árus'/?/ volna a jelentése. A biztosabb magyarázathoz több adatra volna szükség. -- A név második eleme a Leopold ~ Lipót, régi német név /Liutbald 'bátor a nép körében' 'kühn im Volk'/. Ausztria védőszentje /szent/ Leopold örgróf alapította Klosterneuburgot, a heiligenkreuzi cisztercita rendi kolostort /Duden, Vorn./

Ugyancsak mindkét eleme idegen az 1647-es Rainhold Fikterli /807/73/, ill. Rainholt Fikterli /807/116/ névnek. A Rain/h/old, Rein/h/old ősi német férfinév, az ófn. Raginald alakból fejlődött /jelentése: 'ragina 'Rat, Beschlu3' 'tanács, határozat' + walt, walten 'uralkodni'/. Már a középkorban

kedvelt férfinév volt. A -hold változat a -hold 'kedves, kecses, deli' elem népetimológiai kapcsolata /Duden, Vorn./.

A Fikterli név -- esetleg -- a Fichtner, Fichtmann 'bei den Fichten' azaz 'fenyvesnél lakó' jelentést hordozza, vagy a Fickentscher 'tolvaj' név rejtőzik mögötte /vö. Bahlow/. Itt további, szerteágazó jelentéshálózat is lehetséges.

Egy-egy adattal szerepel a Faitli /888/262/, s ugyanitt a Kerli-Toma-Tobay név. Az első a Veit / < latin Vitus/ bajor-osztrák Vait, Vaitl változatának fonetikus alakja. Bahlow 1388-ból idéz egy Joh/anni/ Faytl nevet Prágából.

A Kerl /Kehrl, Keerl/ 'férfi' jelentésű név összefügg a Karl személynévvel. A középkorban kedvelték, később pejoratív jelentést kap. A Toma a Tamás név magyar becéző változata; a Tobay pedig a Teobaldé /Varga Katalin, Becéző keresztnéveink/.

* * *

A tárgyalt nevek alapján csupán néhány -- esetleg felszínesnek tetsző --, de a helyi szokásokat bizonyára tükröző következtetés vonható le.

1. A lajstrombavétel nyilván előszóbeli közlés /bemondás/ alapján történt, az írásmód azért fonetikus, és ingadozó az azonos nevek esetén is.

2. Az adatok jelentős részében az egyik /általában az első/ elem foglalkozásra, beosztásra utal; kisebb számban fordulnak elő a származást, hovatartozást jelölő nevek.

3. Az idegen származás feltevését a keresztnévek /a bajor-osztrák nyelvterületen kedvelt szentek nevei/ s azok írásmódja /B P, l>-li stb./ is erősíti.

4. A névjegyzékek alapján megállapítható, hogy a 17. század derekán, Batthyány I. Ádám uradalmainak számos idegen nevű és vélhetően idegen nyelvű /jobbára a bajor-osztrák nyelvterülethez tartozó nyelvjárásokat beszélő/ alkalmazottja volt. A Batthyány-családnak a császári udvarhoz való kötődése a század folyamán egyre erősebbé válik; a vizsgált névanyag -- közvetlen és közvetett bizonyítékul szolgált ehhez is.

5. A felsoroltak a társadalmi ranglétra viszonylag alacsonyabb fokán állhattak, de helyzetükben foglalkozásuk, az általuk betöltött tisztség szerint is voltak különbségek. Ezt bizonyára tükrözte megjelölésük /azonosításuk/ módja, és az egyes lajstromokban szereplő sorrendi helyük is. Egy -- névvel és származási helységgel megjelölt -- Taalhegyi Barbely Albert bizonyára fontosabb személy lehetett, mint a névtelen kopia iarto vagy Moso Lany.

A női alkalmazottak bemutatására ezúttal nem tudtam sort keríteni.

HORVÁTH MÁRIA

TÁJSZAVAK CSALÁDNEVEINKBEN

Magyar eredetű családneveink egy részének konzervatív nyelvi viselkedése -- ortográfiai és hangtani szempontból -- azonnal szembetűnő /Tóth, Thewrewk, Filep, Seres/. Az alak-
tani archaizmusok /Barta, Bartók, Benkő, Makai/ már nehezebben ismerhetők fel, a lexikológiaiak pedig /Bödör, Csempesz, Kajcsa/ még inkább magyarázatra szorulnak. A hangtani, alak-
tani és lexikológiai tarkaságnak, amely családneveink egy részét jellemzi, nyelvtörténeti, illetőleg névtörténeti okai nyilvánvalóak. Tulajdonneveinknek ez a csoportja nagyjából a XV--XVI. században alakult ki /megszilárdulása tovább is el-
tartott/, azaz -- irodalmi nyelvi norma híján -- minden család-
név nyelvjárásban keletkezett. A számos ortográfiai válto-
zat oka még inkább érthető: helyesírásunk egysége csak a XIX. században valósul meg, akkor is úgy, hogy családneveink kivéte-
les státusát mindmáig elismeri.

A fentiek szerint nem meglepő, hogy a hangtani és alak-
tani változatokon kívül számos, úgynevezett „tulajdonképpeni
tájszó” is megőrződött egy-egy családnévben. Hangsúlyozni kell,
hogy e csoport elhatárolása tulajdonképpen anakronizmus, tag-
jait csak a mai szemlélettel sorolhatjuk ebbe a kategóriába,
csupán azért, mert közszói előzményük nem vált az irodalmi,